

Дејан ПАЛИБРК

ГРАФИЧКА РЕКОНСТРУКЦИЈА ЦРКВЕ СВ. ИЛИЈЕ У ЗАГОРИ, ДОЊИ ГРБАЉ

Кључне речи: Загора, црква св. Илије, монах Хрисантије Костовић, реконструкција

Црква св. Илије се налази на подручју села Загора, општина Котор. Налази на западној страни села, на заравни која доминира подручјем. Са овог места се може видети Ловћен на источној страни, а са западне стране почев од платоа цркве терен се стрмо спушта до обале мора. Како мештани тврде за ово место је везана једна специфичност - у летњем периоду, скоро сваког дана у исто време (око 10.30-11.00 пре подне) дува маестрал. Такође, у летњем периоду са Ловћена долази хладан ваздух. Због свега тога мештани то место сматрају веома посебним.

Загора је мало приморско село, које поседује плодну земљу. У данашње време задесила га је слична судбина као и друга села, да се смањује број мештана. Према Накићеновићу, у Загори је на почетку прошлог века било око 200 сељана, Срба православне вере. Тада су постојале и четири цркве: црква св. Илије (мања и већа), св. Теодора и св. Василије.¹

Једна од карактеристичних старина у селу је и мала црквица св. Илија, поред које је 1865. године сазида нова црква посвећена истом патрону. По овој малој цркви је ужа околина добила назив Сутилија. Не постоји тачан податак о времену њене изградње. Према карактеристикама градње претпоставка је да потиче с краја 17. или почетка 18. века. Црква је једнобродна, засведена грађевина, орјентисана у правцу исток-запад са улазом на западној и полукружном апсидом на источној страни. У цркви је на јужној страни сахрањен монах Хрисантије Костовић, који је заслужан за градњу веће цркве и оближње келије за монахе. Монах Хрисантије је заједно са својим сељанима саградио цркву св. Илије, која је освећена 20. маја 1865. године.

Хрисантије Костовић, монах далматинске епархије, пореклом из Загоре, желео је да у свом родном крају подигне манастир са обавезним

¹ Накићеновић Саво, *Бока*, Београд 1913,

монашким келијама. Од помоћи коју је донео из Русије, Цариграда и Грчке, подигао је цркву св. Илије уз постојаћу мању.

Међутим за планиране келије био му је потребан додатни новац, па је одлучио да га потражи од тада младе, тек формиране српске државе. Уз помоћ архиепископа београдског и митрополита српског Михаила затражио је 30 – Миленко Пекић, 40 дуката.² Оригинално писмо митрополита надлежном министру Кости Цукићу, 14. августа 1865. године:

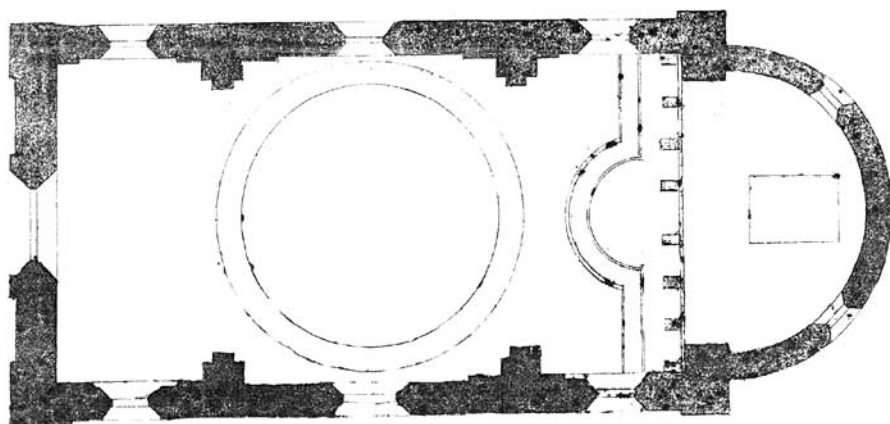
‘Далматинскій Господинъ Ёпископъ Стефанъ приликом пролазка у Србију монаха далматинске епархіе Хрисанта, по молби овогъ препоручио га е Намъ да бѣ му се одобрило купити милостиню по Србији како бѣ тимъ домъ за обитаніе монаха сазидати могао; еръ е скоро возобновіо о древну падшу Србску задужбину Мон. св. Иліе купећи милостиню по Цариграду и Грчкимъ предѣлима тако, да се бећъ у нѣой може свршавати света служба божія; па да бѣ то дѣло свето къ славословію имена божіегъ гди вѣрни утѣху налазе, докончао, обраћа се браћи своимъ Србіма за помоћъ, еъ увјеренѣмъ да му се то неће одрећи. Но како е писаниѣ по Србији закономъ забранѣна, предлагемо благочестивом Правителству нашем ову молбу монаха Хрисанта представлѣну г. Ёпископомъ Стефаномъ съ мнѣніемъ, да бѣ му се могла указати помоћъ од 30-40 дуката.

Молим г. Министра да ово предложи Правителству на благо-разсуђенѣ и удволетворенѣ, колико е могуће скоріе, да бѣ реченій монахъ могао испратити да иде далѣ ради милостинѣ.

Тадашњи министар просвете и црквених дела Коста Цукић је одлучио да подржи предлог митрополита Михаила и одобри 30 дуката. Чланови Савета су на седници од 20. августа 1865. подржали препоруку министра и три дана касније монах Костовић добио је признаницу на 30 дуката. Од примљених дуката је изграђена малена келија. Овај сакрални објект никада се није називао манастиром.

У архиви Регионалног завода за заштиту споменика културе Котор се налази сачуван план из 1860. године за већу цркву који је израдио непознати италијански архитекта. Постоје извесне разлике између плана и касније изграђене цркве, о чему ће бити речи даље у тексту.

² Пекић Миленко, *Обраћање Будвана митрополитима Србије за помоћ*, Гласник Одјељења уметности ЦАНУ16, Подгорица 1997, стр. 256- 257

Основа цркве према пројекту из 1860. године

Црква св. Илије је била изграђена као једнобродна, куполна грађевина са полукружном апсидом на источној страни и преслицом са три окна за звона на западној страни. Осим западних врата постојала су врата и на северној и јужној страни.

На pročелју између надвратника и розете је био урезан натпис:

ПРОРОК СВ. ИЛИЈА
ЦРКВА ОВА САГРАДИ СЕ
НОВЦЕМ МОНАХА ХРИСАНТИЈА КОСТОВИЋА
РАДЊОМ И МАТЕРИЈАЛОМ ЗАГОРСКИХ СЕЉАНА
ОСВЕЋЕНА ПРАВОСЛ. ЕПИСКОПОМ СТЕФАНОМ
20. МАЈА 1865.

Остало је забележено да је сребро са велике иконе св. Илије било украдено, као и девет сребрних кандила. Једна стара, сребром окована икона византијског стила је нађена закопана у суседној цркви св. Теодора и има натпис IC-XC-NALIA MARPNA.

На другој малој, старинској икони постајао је натпис:³

o agioz tврiдov

У великом земљотресу од 15. априла 1979. године црква св. Илије је у потпуности срушена. Једино су још стајали ниски делови зидова и апсида са сачуваним кровним венцем, док су делови тамбура, звоника и зидова обрушени услед природне стихије.

³ Накићеновић С., нав. д., 551- 554; Црногорчевић Младен, *Цркве у Грбљу*, Гласник Далматинске цркве, Задар, 1902, 132

Срушена црква св. Илије на Сутилији,
(јун 2007. г.)

Поглед на цркву са истока,
(јун 2007. г.)

Средином 2007. године стекли су се услови да се приступи обнови црква на Сутилији од којих је већа претрпела рушење у земљотресу 1979. године, а старија, мања црква, оштећења западног зида. За мању цркву постоји пројекат рестаурације⁴, а за већу цркву се, у складу са конзерваторским смерницама Регионалног завода за заштиту споменика културе Котор, приступило анализи података на терену као и проучавању доступних графичких и писаних извора у циљу израде цртежа за њену реконструкцију. У овом раду се саопштавају резултати тог поступка.

Графичкој реконструкцији цркве св. Илије се приступило у циљу израде пројекта у складу са конзерваторским начелима која подразумијевају очување првобитног изгледа цркве у највећој могућој мјери. Изради цртежа првобитног изгледа претходиле су теренске анализе и техничко снимање грађевине, проучавање пројекта из 1860. године као и упоредна анализа са црквама из истог периода са подручја Доњег Грбља. У другој фази испитаће се темељна зона, положај иконостаса као и под цркве. Друга фаза истраживања обавиће се упоредо са рашчишћавањем терена и селекцијом срушеног материјала.

Предвиђено је да ће се за обнову користити оригинални материјал од кога је црква саграђена. Стога се приступило пажљивом обележавању камена са фасада, звоника, оквира прозора и врата, профилисаног кровног и унутрашњег венца, розете над западним порталом као и других сачуваних делова цркве (окови врата и прозора, прозорске решетке). Посебно је значајан источни део цркве са апсидом која је још увек стајала *in situ*.? Унутар рушеvine су стајали већи комади срушеног тамбура куполе, који су помогли код одређивања димензија и конструкције горњег постројења цркве. Нађен је и натпис који није оштећен у рушењу цркве као и сви фрагменти розете тако да се може у потпуности реконструисати.

⁴ Пројекат је израдио Регионални завод за заштиту споменика културе Котор

Нумерација блокова постоља звоника

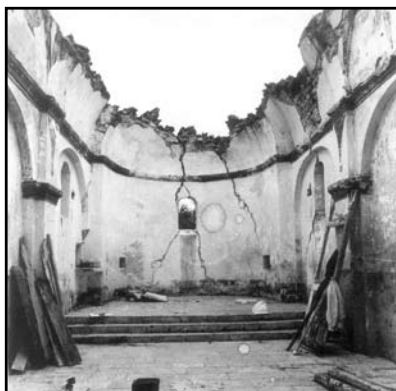

Нумерација блокова зида тамбура

Иако од велике помоћи, стање на терену није било довољно да се реше све недоумице везане за изглед и конструкцију цркве. Фотографија цркве из периода пре земљотреса,⁵ план цркве италијанског архитекте из 1860. године⁶ и аналогија са другим црквама су биле од пресудног значаја за упознавање конструкције и изгледа цркве. То су прије свега истодобне цркве у Доњем Грбљу: црква св. Петке и селу Главатичићи, црква св. Николе у селу Главати и црква св. Госпође у Вишњеви. Ове цркве су саграђене приближно у исто време као и црква у Загори, па се може предпоставити да су их градили исти мајстори. Самим тим и неке одлике су заједничке.

Црква св. Госпође, Вишњева

Унутрашњост цркве св. Петке,
Главатичићи

⁵ Фотографија се чува у цркви св. Теодора Тирона у Загори.

⁶ Пројекат је 1860. године израдио Енрико Матарели.

То је посебно уочљиво када се пореди са поменутиим планом за цркву из 1860. године. Иако се по основи црква не разликује много од плана ипак постоје нека одступања. То се пре свега односи на број отвора на апсиди. На плану се може запазити да су предвиђена два, а изведен је само један у оси апсиде. Такође, на плану су оквири прозора и врата на средини дебљине зида, док су изведени у равни фасаде. Најуочљивија разлика је у куполи, која је кружног пресека на плану, док, како је утврђено, купола је у основи имала елипсаст облик. Због конструктивних особености калоте куполе, тамбур је у правцу север југ под благим закошењем. Та разлика у односу на уобичајена решења је једна од значајних карактеристика ове и сродних цркава у Доњем Грбљу.

Фотографија цркве пре земљотреса (јужна страна)

На основу архитектонске анализе градива срушене цркве, сачуване фотографије и упоредне анализе са сродним црквама Доњег Грбља могло се закључити да је црква св. Илије конципирана као једнобродна куполна грађевина са три травеја, полукружном апсидом на источној страни и звоником на преслици са три отвора за звона на западној. Може се претпоставити да су постојали ђаконикон и проскомидија у нишама на северној и јужној страни олтарског простора. Поред главног портала на западном зиду, црква је имала и два бочна улаза на северном и јужном. У основи црква је димензије 7,2 x 13 м, апсида излази упоље још за 2,2 м.

Под цркве и темељни зидови су још покривени материјалом срушене грађевине, па као што је истакнуто, потребно је предузети даље истраживање, које ће бити обављено упоредо са рашчишћавањем терена и обновом.

Зидови објекта су масивни, димензија 80 цм, рађени од клесаних и приклесаних камених блокова - тесаника. Камен је домаћи, кречњак сивкасте боје, из оближњег мајдана. Камени блокови су правилни, приближно истих димензија. Њихов спољни део је правилне и углачане површине, док је унутрашња површина само грубо притесана. Простор између спољашњег и унутрашњег дела зида попуњен је ситним ломљеним каменом и кречним малтером. У средишњем делу горње зоне зидова, постојале су дрвене греде повезане са жељезним затегама са кључевима на фасади. Унутрашњост цркве је била омалтерисана кречним малтером дебљине 2 - 2,5 цм. Остаци малтерисања чија површина је била плавом бојом могли су се уочити и на површини калоте апсиде. Та плава боја задржала се у сећању мештана Загоре као нешто упечатљиво и нешто што је цркву чинило посебном.

Купола је неправилна, конструисана над основом у виду елипсе. Осе спољне елипсе су биле 293 / 244 цм. Купола је изведена из правилног правоугаоника. Она се преко попречних и прислоњених лукова и пандатифа ослања на четири пиластра који преносе оптерећење на темеље. Пандатифи су неправилни. Тежња да се добије овална основа остварује се преко два прислоњена лука са обе стране краћег распона. Купола се састоји из тамбура и калоте изведених у камену. Зидови тамбура су приближно 70-так сантиметара дебљине у доњој зони. Тамбур је имао четири полукружно завршена прозора уоквирена каменим оквиром. Тамбур се при врху завршава профилисаним венцем, рађеним од камена, висине 14 цм који је лучног облика и са радијалним спојницама. Купола је покривена ћерамидом под благим нагибом у јачем кречном малтеру, без икакве подконструкције. Калота је унутрашњег пречника 173 цм. Прислоњени лукови постоје и на северном и јужном зиду у чијим се осама налазе прозори. Сви ови лукови су имали задатак да приме оптерећење, ојачају сводове и растерете конструкцију.

Свод је био полуобличаст, ослоњен на подужне зидове. Подужна осовина свода се поклапа са подужном осовином цркве. Он је био масиван, израђен од камена.

Кровни венац цркве састоји се од профилисаног дела и камене плоче укупне висине 20 цм.

До конструкције врата се може доћи само на основу података у отворима, у којима су се они налазили, као и сачуване фотографије цркве. Главна врата су била двокрилна, дрвена. Бочна су такође била дрвена и двокрилна. На основу старе фотографије цркве може се уочити да је западни портал имао профилисану надвратну греду. Главна врата су била са гвозденим оковима. Главни портал је уоквирен профилисаним каменим оквиром, а његове димензије су 130 x 260 цм, док су бочна врата димензија 90 x 180 цм.

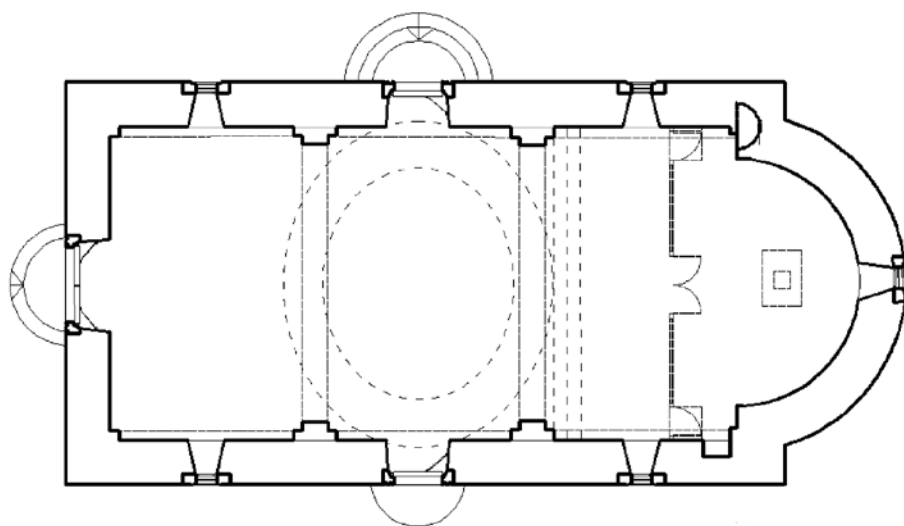
Унутрашњост цркве била је осветљена са пет прозорских отвора. Сви прозорски отвори су димензија 37 x 92 цм и лучно су завршени. Отвори су закошени, шире се према унутрашњости. Прозори су били прости и једноструки. У каменим оквирима („прагови“) прозора постојале су гвоздене решетке.

Кровни покривач је од ћерамида, кровне травни су под нагибом од 27 степени.

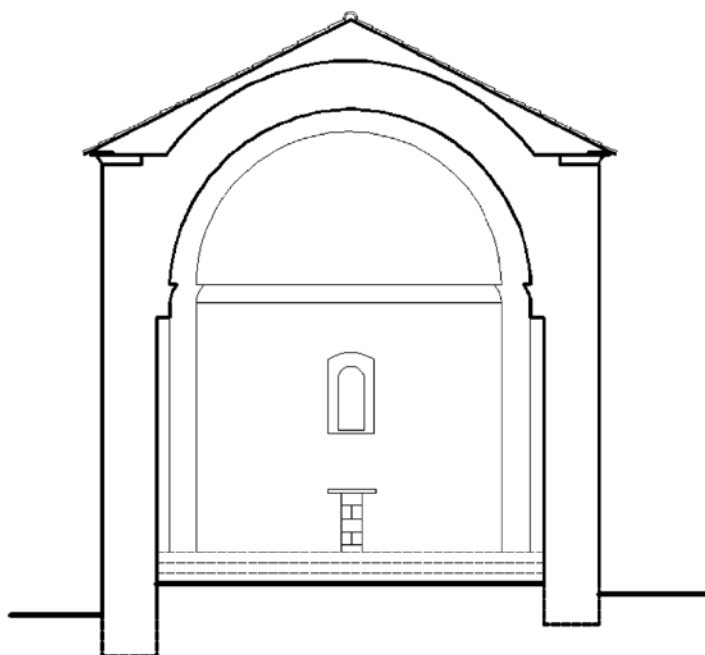
Очувани су делови розете, на основу које је могуће у потпуности реконструисати у првобитни облик. У средини се налази ружа, која је исклесана из једног комада. Од ње се зракасто пружају колонете, које повезује оквир. Розета је уграђена у квадратни отвор на западном зиду изнад главних врата, димензије 100 x 100 цм. Она је изграђена од истог камена као и црква, али финије обраде.

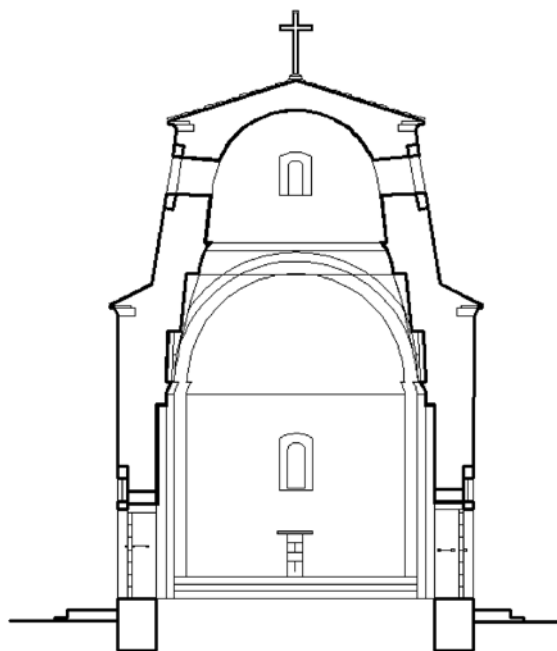
Детаљ розете

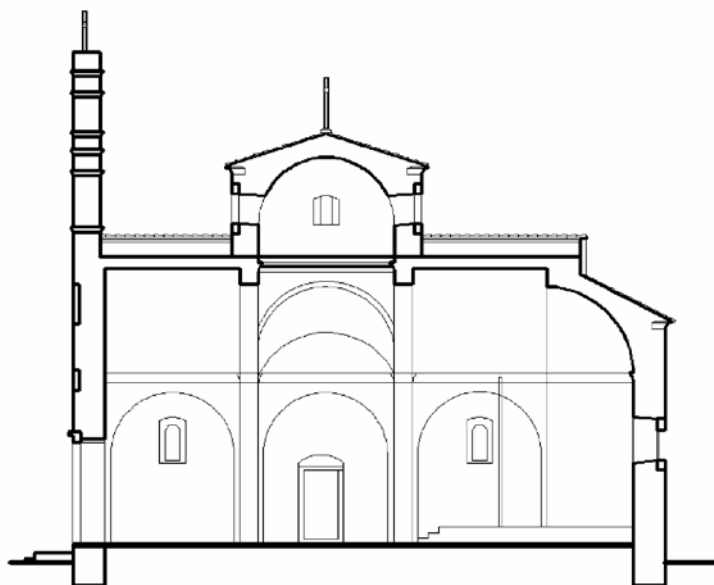
Основа цркве

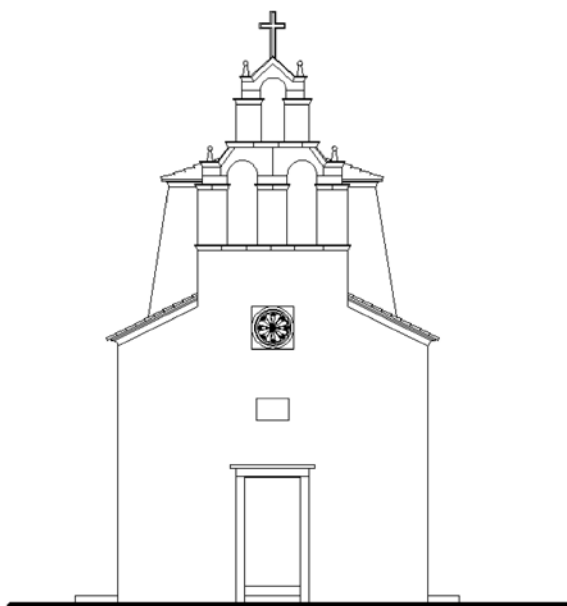
Попречни пресјек кроз источни травеј

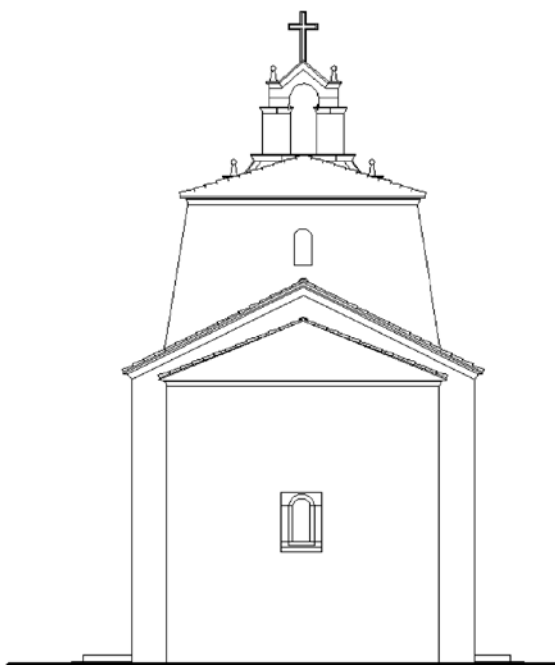
Попречни пресјек кроз средњи травеј

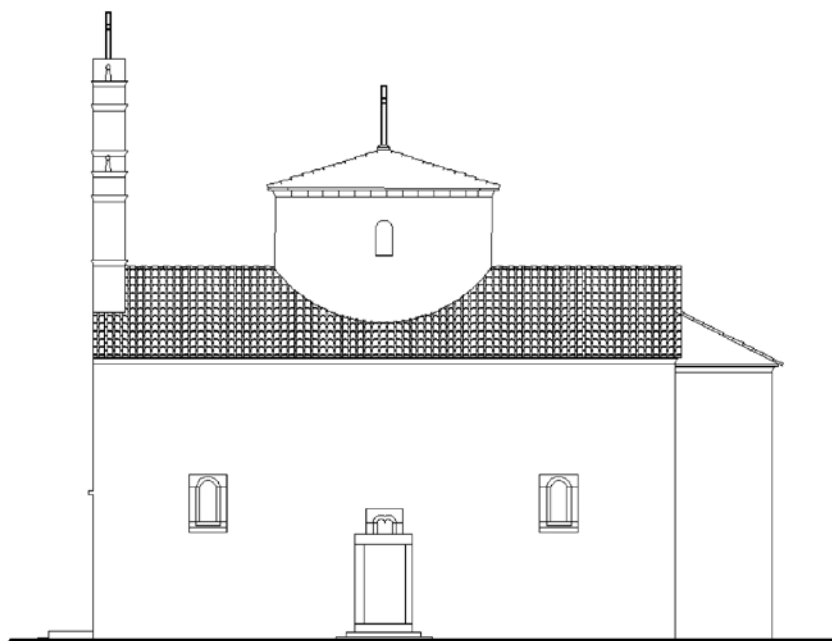
Подужни пресек

Западна фасада

Источна фасада

Јужна фасада

Део апсиде

Црквени комплекс

Плоча са ктиторским натписом

Детаљ венца апсиде на споју са источним зидом

Камени блок на врху постоља звоника

Део урушеног зида

Прозор на апсиди

Део каменог довратника

Dejan Palibrk

GRAPHIC RECONSTRUCTION OF ST. ILIJA'S CHURCH IN ZAGORA, DONJI GRBALJ

SUMMARY

The single-naved domed church of St. Ilija in village Zagora, Donji Grbalj (Kotor) was ruined in the disastrous earthquake that struck the Coast of Montenegro on 15 April 1979 and it has remained in that condition to the present day when its reconstruction has become feasible.

The reconstruction work was preceded by graphic reconstruction of its original appearance based on the study and technical recording of the evidence present in the remains of the church on the site, as well as on the study of the related sacral buildings from the same time. An important source for perceiving the architecture of St. Ilija's Church, i.e. for its graphic reconstruction, was the photograph of the southern look of the church as well as the archival document with the design for its construction from 1860 made by the author Enrico Matarelli. Architectonic analyses of all data enabled the determination of precise particulars about the appearance of the foundations of the building, structural framework, composition of the facade and components of the windows, doors and belfry.

These drawings served as the base in solving the design for the reconstruction of the Church.